

Ontslagen uit gemeentedienst

[Laatst bewerkt: 4 februari 2020]

Het begin: de Luchtbeschermingsdienst

Zo'n twee maanden na de Duitse inval in Nederland werden de eerste Joden in overheidsdienst geconfronteerd met maatregelen van de Duitse bezettingsmacht. Eind juni werd door Hans Albin Rauter, de hoogste SS-politiebaas in Nederland, bepaald dat de Luchtbeschermingsdienst (LBD)¹ uiterlijk op 15 juli 1940 'gezuiverd' moest zijn van alle Joden, alle onderdanen van staten die met Duitsland in oorlog waren en alle anti-Duits gezinde Nederlanders. Om dit te kunnen realiseren moesten alle leden van de LBD een formulier invullen waarin ze verklaarden niet Joods te zijn, niet onderdaan te zijn van een staat die in oorlog was met Duitsland en niet 'deutschfeindlich' te zijn. Daarnaast moesten ze verklaren dat ze hun plichten loyaal zouden blijven vervullen. Eens te meer was duidelijk: het Duitse Rijk, het Derde Rijk, had gedefinieerd wie zijn vijanden waren en dat waren op de eerste plaats degenen die door datzelfde Rijk als 'Jood' werden bestempeld.² Bijna alle medewerkers van de LBD vulden het formulier in, waarmee het de eerste 'ariërverklaring' zou blijken te zijn.

In Nijmegen was commissaris van politie J.Th. Veltman hoofd van de LBD. Op 11 juli 1940 kregen alle LBD-medewerkers de bovengenoemde verklaring voorgelegd. A.F. Uijen, die administrateur was bij de LBD, noteerde op 10 juli 1940 in zijn dagboek: 'Ik werd 's avonds gebeld en moest op kantoor komen, ik heb tot 2 uur 's nachts gewerkt. Er moet morgen een onderzoek worden ingesteld naar joden en deutschfeindliche personen.'³ En op 12 juli: 'Het onderzoek wees uit: 7 joden, ongeveer 20 uitgesproken weigeraars en 1500, die vinden het overigens best.'⁴

In het Regionaal Archief Nijmegen (RAN) vinden we – in de aantekeningen van historicus L.J. Rogier - de namen van *acht* Joodse Nijmegenaren die uit de LBD werden ontslagen.⁵

¹ De Luchtbeschermingsdienst (LBD) werd in 1936 opgericht. Hierin waren ondergebracht: een geneeskundige dienst (EHBO), een ontsmettingsdienst en een herstel- en opruimingsdienst. De LBD bestond uit een kleine staf en verder vrijwel helemaal uit vrijwilligers.

² Zie hierover o.a.: J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*, p. 18 e.v. Daar: 'Er is nl. de copie over van een brief, gedateerd 1 juli 1940 en afkomstig van het bureau van de *Höhere SS- und Polizeiführer beim Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete – Befehlshaber der Ordnungspolizei*, ondertekend door de *Generalmajor der Ordnungspolizei* Schumann en per bode bezorgd aan de Rijksinspecteur voor de burgerlijke luchtbescherming, kapitein Van Batenburg, Herengracht 23, Den Haag. Als onderwerp vermeldt dit stuk: "Bereinigung der niederländischen Luftschutzorganisation von nicht geeigneten Elementen.'" De secretaris-generaal gaat erover praten met Wimmer – we hadden toch afgesproken dat er in 'ons land' geen Jodenprobleem bestaat - maar zijn gesprekspartner is niet onder de indruk: 'Ich habe Frederiks persönlich zum Gegenstand gesprochen. Erledigt. Einlegen. W.,' schrijft hij erna aan Rauter.

³ RAN 579_24 Dagboek Uijen, typoscript.

⁴ Idem.

⁵ Rogier raadpleegde in de jaren vijftig van de vorige eeuw het Nijmeegse gemeentearchief in verband met een te schrijven boek over de Tweede Wereldoorlog in Nijmegen. De passages

Volgens deze aantekeningen deelde burgemeester Joseph Steinweg op 16 juli 1940 aan de betrokkenen mee dat hij op bevel van de Duitse autoriteiten met ingang van 13 juli de volgende 'Israëlieten' uit de LBD moest ontslaan: dr. David Hollander (Groesbeekseweg 34), dr. Benoit Hertzdahl (Bijleveldsingel 13), Jozef Aussen (Wezenlaan 49), John Mendels (Berg en Dalseweg 80), Isaïc Koren (Fagelstraat 76), dr. Robert Izak van Gelder (Kronenburgersingel 21), Richel de Leeuw (Vredestraat 6), Nathan Frank (Hendrik Hoogersstraat 5).⁶ Hollander, Hertzdahl en Van Gelder waren als arts verbonden aan de LBD. Dit waren dus de eerste mensen in Nijmegen van wie bekend is dat ze ontslagen werden omdat ze Joods waren.

Verder lezen we in Rogiers aantekeningen wie de twintig mensen waren die hadden geweigerd en daarom met ingang van 13 juli wegens weigering waren ontslagen: J.H. Verbiesen, H. Kleinlooh, L.G. Jansen, Robert Bahlmann (arts), M.P. Detmers (waarschijnlijk schilder, Azaleastraat), A.A. Koolen, J. Reys, R.S. Sikkink, G.N. Peters, C. Geurts, C. Kras (de arts C.J. Kras, Groesbeekseweg 41), van Veen, Hoppe, G. J. van Haren, M. Groenen, J.P. Harmsen, C. de Groot, A. Smit, J. Beukering en zuster Kuiper.⁷

Over één van deze weigeraars, J.H. Verbiesen, weten we meer. Verbiesen (geboren 5 juni 1896) was als brandweerman aan de LBD verbonden. Half augustus vroeg de commandant van de Nijmeegse brandweer, F. de Rooy, aan de burgemeester of Verbiesen, die had geweigerd de verklaring te tekenen, nog wel als brandweerman bij de brandweer gehandhaafd kon blijven. De vraag werd voorgelegd aan het hoofd van de LBD, Veltman, die daarop liet weten dat Verbiesen ook uit de brandweer ontslagen moest worden. Op 6 september 1940 werd hij door het gemeentebestuur dus niet alleen bij de LBD ontslagen, maar tegelijkertijd, zonder dat daar door de Duitsers om was gevraagd, ook bij de brandweer.⁸

De volgende stappen

Het wegsturen van Joodse leden uit de Luchtbeschermingsdienst vormde de opmaat van het beleid om Joden volledig uit *alle* overheidsfuncties te weren. Eind september 1940 verscheen de instructie dat het voortaan verboden was om Joden, of personen die met Joden getrouwd waren, in overheidsdienst aan te stellen of te bevorderen. Dat gebeurde op basis van Verordening 137/40 afgekondigd op 3 september 1940, die handelde over

waaruit we hier putten zijn terug te vinden in: RAN 1209_2341 Rogier 146.9, cahier III. Zie ook: Arie Beijer, *Gemeentelijk beleid in bezettingstijd, Nijmegen 1940-1944*. Nijmegen 1982, p. 85. Hij heeft het in deze doctoraalscriptie overigens over *negentien* ontslagen Joodse LBD-medewerkers. De scriptie is te raadplegen op het RAN.

⁶ Meer over deze mensen in de Namenlijst elders op deze site.

⁷ Arie Beijer heeft deze aantekeningen blijkbaar gemist, want hij schrijft in een noot: 'Pogingen onzerzijds om te achterhalen wat er precies met deze mensen is gebeurd, liepen op niets uit omdat we niet achter de namen van deze mensen konden komen.' Zie: A. Beijer, a.w. p. 246. Volgens Rogiers aantekeningen werden zij ontslagen, maar wat precies de consequenties waren konden we niet achterhalen. Uit de personeelsdossiers bleken enkelen kort erna bij de LBD aan het werk. Mogelijk vinden we later nog iets in bronnen die op dit moment tijdelijk ontoegankelijk zijn.

⁸ Zie hierover A. Beijer, a.w., p. 85 en 86.

de rechtspositie van ambtenaren. In het eerste artikel werd hierin vastgelegd dat het voortaan mogelijk was om de rechtspositie van ambtenaren met betrekking tot benoeming en ontslag 'zoo noodig' te regelen 'in afwijking van het tot heden geldende recht.'⁹

Enkele dagen later, op 3 oktober, volgde de eigenlijke stap: alle medewerkers in overheidsdienst en in door de overheid gesubsidieerde instellingen, zoals in het onderwijs, ook het bijzonder onderwijs, moesten de zogenoemde 'ariërverklaring' invullen. Zo kon men vaststellen welke ambtenaren Joods waren, of getrouwd waren met een Joodse partner. Men was 'joods' als men ten minste drie 'voljoodse' grootouders had. En 'voljoods' betekende dat men behoorde tot de joods-kerkelijke geloofsgemeenschap. Had je twee 'voljoodse' grootouders, dan werd je als 'jood' beschouwd als je op peildatum 9 mei 1940 tot de joods-kerkelijke gemeenschap had behoord, of met een joodse partner was getrouwd. In feite werd hier dus het geloof als uitgangspunt genomen.

Nog geen week later, op 8 oktober, kregen de provincie- en gemeentebesturen twee soorten formulieren toegezonden: model A voor 'ariërs' en model B voor 'Joden'. Op het A-formulier moest men verklaren dat men niet Joods was en ook geen Joodse ouders of grootouders had; hetzelfde gold voor de eventuele partner. Op het B-formulier moest men van zichzelf en van zijn of haar partner invullen dat men niet Joods was, en ook geen ouders en grootouders had die behoord hadden tot de Joodse geloofsgemeenschap.

Op weigering of het niet juist invullen stond ontslag op staande voet. De opgaven dienden vóór 1 november bij het departement binnen te zijn. Verreweg de meeste ambtenaren vulden de verklaring in, een enkeling weigerde.¹⁰ Eind oktober had het departement de ariërverklaringen binnen. Nu kon de bezettingsmacht overgaan tot de volgende stap. Op 4 november kwam de instructie van *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* Wimmer aan de secretarissen-generaal dat Joodse ambtenaren per direct uit hun functie moesten worden ontslagen, *voorlopig* nog met behoud van hun salaris en pensioenrechten. De secretarissen-generaal brachten dit bevel enkele weken later nogal

⁹ *Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied 1940*, Verordening 137/40, 13 september 1940, p. 425, 426. Zie ook RAN 2_10512 met de aan de Provincies gerichte circulaire van 30 September 1940 over het verbod mensen 'die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn' te benoemen, aan te stellen of te bevorderen. Hierin: '(...) dat niet als te zijn van joodschen bloede behoort te worden beschouwd hij, van wien geen zijner vier grootouders naar zijn weten lid of tijdelijk lid is geweest van de joodsche gemeente.' Zo zou ook de rector van het Stedelijk Gymnasium, Maximiliaan Schwartz, niet voor promotie in aanmerking komen. Frederiks en Lentz schreven resp. op 17 november 1941 en 2 december 1941 dat Schwartz zich moest aanmelden als afstammeling van één joodschen grootouder [dossier RAN 2_40193 p.148 en 154]. Burgemeester Steinweg schreef er op 5 december met de hand bij: 'Deze aangelegenheid s.v.p. met de nodige kiesheid en vertrouwelijkheid behandelen.'

¹⁰ 'De ingevulde formulieren stroomden naar Den Haag toe. Het waren er ver over de tweehonderduizend.' L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, tweede helft, p. 764.

eufemistisch naar buiten met de formulering dat de Joden 'voorlopig werden ontheven van de waarneming hunner functie'.¹¹

Eind november moesten ook Joden uit marktcommissies ontslagen worden, en zo volgden de instructies elkaar op. Joden moesten uit het gemeentebestuur, en de gemeentelijke dienst voor de werklozenzorg. In april 1941 moesten ook Joden uit schoolbesturen en oudercommissies worden verwijderd. Het ging maar door. Voorjaar 1943 moesten ook ambtenaren die met een Joodse partner waren getrouwd worden ontslagen.

Geloof of bloed?

Bij het invullen van de 'ariërverklaring' gold, zoals we zagen, aanvankelijk nog het lidmaatschap van de Joodse geloofsgemeenschap als criterium. Kennelijk was de Duitse bezettingsmacht hierover niet tevreden, want op 20 april 1942 stuurde Frederiks van Binnenlandse Zaken aan alle burgemeesters een brief waarin hij schreef dat 'in verschillende gevallen' zijn circulaires van 30 september 1940 en 21 februari 1941 – over het invullen van de ariërverklaring en het ontslag van Joods overheidspersoneel – 'in zooverre niet op de juiste wijze zijn uitgevoerd als uitsluitend is afgegaan op het behoren tot de joodsche geloofsgemeenschap. Volgens de aan de genoemde circulaires ten grondslag liggende beschikkingen van de Duitse Autoriteiten komt het er echter op aan, of de betrokkene van joodschen bloede is. De vraag of iemand tot de joodsche geloofsgemeenschap behoort, is uitsluitend van belang als middel om de aanwezigheid van joodsch bloed te bewijzen. De overheid of het lichaam, waaraan de overheid "deelneemt", moet mitsdien (...) onderzoeken, of een zich in dienst bevindend persoon of iemand, dien men wenscht aan te stellen, niet naar ras genomen een of meer voljoodsche grootouders heeft, ook al zouden deze nimmer tot de joodsche geloofsgemeenschap hebben gehoord.'¹² Het fascistische begrip 'ras' werd nu dus het uitgangspunt.

Op zoek naar Joodse gemeenteambtenaren

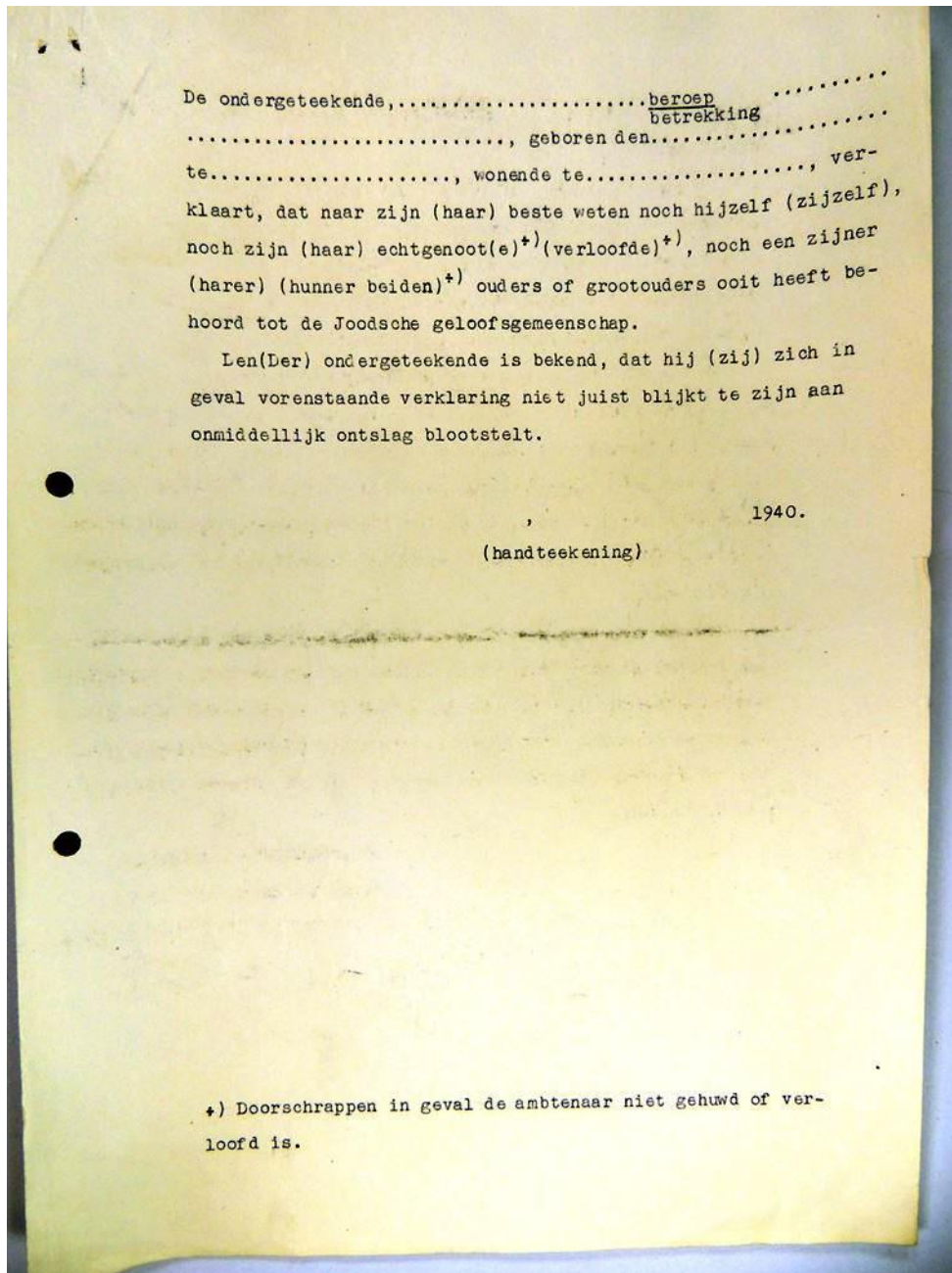
Op lokaal niveau kwam de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de instructies te liggen bij het college van burgemeester en wethouders. Hoe werd er in Nijmegen mee omgegaan en welke mensen werden er door getroffen?

Nadat het departement van Binnenlandse Zaken op 30 september aan alle burgemeesters de instructie had gestuurd dat Joden niet meer in overheidsdienst mochten worden aangesteld of bevorderd, ging burgemeester Joseph Steinweg binnen de gemeentelijke diensten en, zoals door Binnenlandse Zaken werd geëist, binnen *alle* instellingen die ook maar iets met de gemeente te maken hadden, op zoek naar Joodse medewerkers. Van

¹¹ Presser, a.w., p. 39. Een bewust gekozen formulering, waarover vooraf uitvoerig is overlegd. Zie L. de Jong, a.w., 776.

¹² RAN 2_10512 (Stukken betreffende de ontheffing van overheidspersoneel en bestuurders van Joodse afkomst uit hun functie), p. 214. Het dossier staat op deze site.

enige discussie in het college over deze maatregelen hebben we geen spoor in het archief aangetroffen, noch van weigeringen om de verklaring te tekenen.¹³



De 'ariërverklaring', model A.

¹³ We zijn het eens met Arie Beijer dat dit een belangrijke vaststelling is: 'In het College van Burgemeester en Wethouders is niet gesproken over deze instructies en over de wijze waarop ter zake gehandeld zou moeten worden. Dit is ons inziens een belangrijke vaststelling.' (A. Beijer, a.w, p. 84.) Twee gemeenteambtenaren die hij interviewde in de jaren 80 van de vorige eeuw vertelden hem: 'We vonden dat in die tijd vrij onschuldig. In de omstandigheden waarin we ons bevonden werd het als niet zo belangrijk beschouwd. Voor zover bekend kwam het niet tot weigeringen onder het gemeentepersoneel. We vonden het wel erg dat er personeelsleden vanwege hun jood- zijn ontslagen zouden worden, maar er waren helemaal geen mogelijkheden om hier iets tegen te doen.' (Beijer, a.w., p. 87.)

Op 14 oktober 1940 stuurde Steinweg aan alle 'hoofden van gemeentediensten, -bedrijven en -instellingen en van instellingen waaraan de gemeente deel heeft' de betreffende circulaire, met daarbij de modelformulieren A en B die door alle personeelsleden moesten worden ingevuld.¹⁴ De ingevulde formulieren moesten vóór 25 oktober worden teruggestuurd naar de afdeling Financiën en Personeel. Op 19 oktober liet Frederiks van Binnenlandse Zaken nog aanvullend weten dat van de ingevulde formulieren A alleen het *aantal* hoeft te worden doorgegeven aan het departement, 'terwijl de verklaringen van de personen, die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn, aan mij moeten worden gezonden.'¹⁵ Van die laatste categorie had men uiteraard op het departement de namen nodig, zodat ze konden worden 'ontheven van de waarneming van hun functie'.

¹⁴ RAN 2_10512, p. 17-20.

¹⁵ RAN 2_10512, p. 27. Model B moest in tweevoud worden ingevuld: één exemplaar moest worden opgestuurd naar Binnenlandse Zaken, het andere was voor het eigen archief. Model A kon zolang in het eigen archief worden bewaard.

ingekomen verklaringen geen der geneeskundige ambtenaren in dienst dezer gemeente van joodschen bloede is.¹⁸

Op 31 oktober 1940, één dag voor de deadline, gaf Steinweg aan Binnenlandse Zaken het aantal ingevulde A-formulieren door: dat waren er 1538.¹⁹ Daaronder zaten diensten als Brandweer (75), Politie (157), Electriciteitswerken (198), Gasfabriek- en Waterleiding (167), Keuringsdienst van Waren (19), Luchtbeschermingsdienst (4), Lager Onderwijs (33), Stedelijk Gymnasium (8), Middelbaar onderwijs (65), Maatschappelijk Hulpbetoon (78), Plantsoenendienst (48), Reinigings- en Ontsmettingsdienst (134), Slachthuis (25), Woningverenigingen (107) en een schoorsteenveger (1).

Dat waren de A-formulieren. Daarnaast waren er welgeteld vijf B-formulieren.²⁰ Steinweg maakte op basis hiervan een overzicht met daarin de namen van de vijf Joodse medewerkers in dienst van de gemeente of van door de gemeente gesubsidieerde instellingen, keurig ingedeeld volgens de rubrieken die hem op 3 oktober door Binnenlandse Zaken was voorgeschreven.²¹ Het ging om: Alexander Salomons, Paula Dentz, Clasina Kors als Joodse medewerkers met Joodse grootouders, en twee ambtenaren, J. de Kluiver en Matheus Vuijsters, die met een Joodse vrouw waren getrouwd. Over deze mensen verderop meer.

¹⁸ RAN 2_10512, p. 31, 32.

¹⁹ RAN 2_10512, p. 226, 227.

²⁰ Dit laat ook zien hoe disproportioneel deze hele operatie was. Ook landelijk. Op zo'n 200.000 ambtenaren was nauwelijks één procent Joods. Zie: Presser, o.c., p. 51.

²¹ RAN 2_10512, p. 34, 35.

Op 14 november 1940 vroeg hij bij elf instellingen waaraan de gemeente deelnam om de ariërverklaringen, onder andere van Concertgebouw De Vereniging.²⁴ Ook de Bijzondere Bewaarscholen (16 stuks) werden aangeschreven. Graag voor 17 november ingevuld retour.²⁵

Gemeente Nijmegen. concept

Rangschikking van het personeel van joodschen afkomst in dienst van instellingen, stichtingen en inrichtingen, waarin de gemeente Nijmegen deel heeft, in de groepen, bedoeld in de circulaire van den Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken d.d. 3 October 1940, Nr. 47177, afd. A. 2.

Bestuursleden en personeel in vaste en tijdelijke dienst en de arbeidscontactanten met twee grootouders van joodschen afkomst	Bestuursleden en personeel in vaste en tijdelijke dienst en de arbeidscontactanten met twee grootouders van joodschen afkomst	Bestuursleden en personeel in vaste en tijdelijke dienst en de arbeidscontactanten van oore en de grootouders van joodschen afkomst	De echtgenooten van personeel in vaste en tijdelijke dienst en van de arbeidscontactanten met meer dan twee grootouders van joodschen afkomst	De echtgenooten van de bestuursleden en het personeel in vaste en tijdelijke dienst en van de arbeidscontactanten met twee grootouders van joodschen afkomst	De echtgenooten van de bestuursleden en het personeel in vaste en tijdelijke dienst en van de arbeidscontactanten met twee grootouders van joodschen afkomst
J. Cohen, kelner bij de C.V. Concertgebouw, de Vereniging, wonende Willemsweg 23, Nijmegen	-	-	-	-	-

Nijmegen, 2 Januari 1941

Geraamd: De secretaris
/ 1941

Nijmegen, 2 januari 1941. Het resultaat van de zoektocht naar Joods personeel 'in dienst van instellingen, stichtingen en inrichtingen, waarin de gemeente Nijmegen deel heeft': Jacob Cohen, kelner, ingedeeld in de categorie: 'Bestuursleden en personeel in vaste en tijdelijken dienst en de arbeidscontactanten met meer dan twee grootouders van joodschen afkomst.'

Het resultaat van deze operatie was dat er zegge en schrijve één persoon 'van joodschen afkomst' werd opgespoord: Jacob Cohen, kelner in losse dienst bij Concertgebouw De Vereniging. Ook over hem verderop meer.

Op 15 februari 1941 liet Frederiks van Binnenlandse Zaken nog even weten dat 'de Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie 'herhaalde malen ter oore gekomen is' dat 'Joden, die van de waarneming van hun functie ontheven zijn, in verschillende gevallen verder worden tewerk gesteld, hetzij op grond van een informeele overeenkomst, hetzij

²⁴ Behalve Concertzaal De Vereniging waren dat: de Nijmeegsche Volksmuziekschool (St. Stevenskerkhof 3), het Wit-Gele Kruis (St. Annastraat 90), de Openbare Leeszaal en boekerij (Burg. Van Schaeck-Mathonsingel 1), het R.K. Canisiusziekenhuis (St. Annastraat 289), het Wilhelminaziekenhuis (Dr. A. Noorduijnstraat 5), de Inrichting voor ooglijders (Mr. Franckenstraat 31), de Volksleeszaal en bibliotheek van het departement Nijmegen der Maatschappij tot nut van 't Algemeen (Hertogstraat 141), de Vereeniging tot Bevordering van het Vreemdelingenverkeer 'Nijmegen Vooruit' (Keizer Karelplein 9), de Stichting Schooltandverzorging Nijmegen (Groesbeekseweg 55).

²⁵ RAN 2_10512, p. 44-49.

op grond van een privaatrechtelijk arbeidscontract.’ Dat was ‘ontoelaatbaar’, schreef hij. ‘De hiervoren bedoelde Joden dienen zich van elke daad te onthouden, waardoor zij de werkzaamheden, die zij tot nu toe verricht hebben geheel of ten deele zouden voortzetten.’²⁶ Ontslagen Joden mochten dus niet weer ondershands worden aangesteld.

Onderwijscommissies

Op 30 april 1941 meldde secretaris-generaal J. van Dam van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming aan de gemeentebesturen dat in het onderwijs ook Joodse leden van schoolbesturen, commissies van beroep en oudercommissies moesten worden ontslagen. Daar moesten dus ook de ariërverklaringen worden ingevuld. ‘Eventuele maatregelen moeten vóór 15 Mei a.s. zijn genomen.’²⁷ Steinweg stuurde deze melding, met de benodigde formulieren, op 13 mei door aan de hoofden van openbare lagere scholen 2, 8 en 10, en aan de openbare ulo-school, met het verzoek deze door de leden van de oudercommissie te laten invullen en vóór 19 mei terug te sturen.²⁸

Van de openbare lagere school 8 (Oude Heeselaan 384) kwamen niet lang daarna de ingevulde ariërverklaringen retour. Ook van school 2 en de openbare ulo-school kwamen verklaringen binnen. Op een van de verklaringen van de die laatste school vulde een commissielid in plaats van zijn functie in de commissie zijn beroep in: machinist bij de Nederlandse Spoorwegen.²⁹ School 10 ontbreekt in de stukken.

Nog meer commissies werden aangeschreven om de ariërverklaring in te vullen, zoals de Plaatselijke Commissie van toezicht op de Bioscopen, de Plaatselijke Commissie van Keuring ingevolge de Bioscoopwet, de Monumentencommissie, het College van Curatoren van het Gymnasium, de Plaatselijke Commissie van toezicht op het Lager Onderwijs, de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs, het hield niet op.³⁰

Aanvullende vragenlijsten voor de gemeentepolitie

Voor politiepersoneel was het invullen van de ariërverklaring niet voldoende. Op 10 januari 1941 maakte Binnenlandse Zaken via een circulaire bekend dat politiepersoneel naast de ‘ariërverklaring’, die het al had ingevuld, ook nog een uitgebreide vragenlijst moest invullen. Alleen het zuiver administratieve personeel was hiervan uitgezonderd. ‘Het overige politiepersoneel (de onbezoldigde gemeenteveldwachters daarbij inbegrepen) behoort de vragenlijst (...) in tweevoud in te vullen (Vragenlijst A voor het personeel in den rang van adjunct-inspecteur van politie en hoger; vragenlijst B voor het lager personeel).’³¹ De formulieren konden worden besteld bij de ‘Algemene

²⁶ RAN 2_10512, p. 101.

²⁷ RAN 2_10512, p. 158.

²⁸ RAN 2_10512, p. 164-166.

²⁹ RAN 2_10512, p. 170.

³⁰ RAN 2_10512, p. 173.

³¹ RAN 2_10512, p. 79-80.

Landsdrukkerij (Rijksuitgeverij)'. De ingevulde vragenlijsten dienden uiterlijk 15 februari op het departement binnen te zijn. In de vragenlijsten werd tot in detail gevraagd naar afstammingsgegevens van ouders en grootouders, en daarnaast ook naar eventuele partners met wie de betrokken getrouwd was of van plan was te trouwen.³² Het gemeentebestuur dacht 24 vragenlijsten A en 400 vragenlijsten B nodig te hebben.³³ De commissaris van politie, Veltman, werd met de uitvoering belast.

Landelijk liep het kennelijk niet zo hard met het invullen van deze vragenlijsten, want op 12 februari 1941 stuurde Frederiks van Binnenlandse Zaken 'in verband met het geringe aantal ingevulde vragenlijsten' aan alle gemeentebesturen een herinnering, waarin hij erop wees 'dat deze lijsten mij uiterlijk 15 Februari a.s. moeten hebben bereikt.' Hij sloot dreigend af met: 'Het niet tijdig of niet volledig indienen der vragenlijsten kan tot onaangename gevolgen voor de belanghebbenden leiden.'³⁴

Ook in Nijmegen verliep het invullen niet zoals Frederiks had gehoopt. Op 19 februari, dus vier dagen na het ultimatum van Frederiks, stuurde commissaris van politie Veltman 'de thans ingevulde formulieren' naar de burgemeester. 'De nog ontbrekende lijsten zullen U zoo spoedig mogelijk worden toegezonden.'³⁵ Al met al kon Steinweg het departement op 21 februari zes ingevulde A-formulieren (de ariërverklaring), afgelegd door het administratieve personeel bij de gemeentepolitie toesturen, 138 vragenlijsten, ingevuld door het lagere politiepersoneel, 30 vragenlijsten, ingevuld door de onbezoldigde gemeenteveldwachters, en 4 vragenlijsten, ingevuld door inspecteurs van politie. De verzameling was echter nog steeds niet compleet: 'De ontbrekende verklaringen, welke alsnog door eenige functionarissen der politie moeten worden overlegd, zal ik U zo spoedig mogelijk toe zenden', schreef Steinweg. De oorzaak van de vertraging verwoordde hij aldus: 'De inzending is vertraagd door de omstandigheid, dat verschillende gegevens, welke voor een juiste invulling der formulieren nodig zijn, bij familieleden moesten worden nagevraagd. Voorts moesten de bij de vragenlijsten van het hogere politiepersoneel over te leggen bescheiden uit de registers van den burgerlijken stand, het bevolkingsregister en de kerkelijke registers, in vrijwel alle gevallen in verschillende gemeenten worden aangevraagd, hetgeen tot veel oponthoud aanleiding heeft gegeven.'³⁶

Dat het invullen niet alleen een enorme administratieve rompslomp veroorzaakte, maar ook voor de invullers bijna niet te doen was, blijkt uit de zoveelste circulaire van Frederiks d.d. 19 februari 1941 aan de burgemeesters, waarin hij schrijft: 'Gebleken is, dat bij de tot heden ontvangen bescheiden betreffende de afstamming van het hoger politiepersoneel in vele gevallen niet voldoende bewijsmateriaal is verstrekt met betrekking tot de godsdienstige gezindte van de personen welke op de ingevulde vragenlijst zijn

³² Zie voor model B: RAN 2_10512, p. 82 t/m 85.

³³ Idem. Aantekening met potlood op de circulaire.

³⁴ RAN 2_10512, p. 98.

³⁵ Idem, p. 104.

³⁶ Idem, p. 105, 106.

vermeld.³⁷ Deze politiemensen moesten van hun ouders en grootouders en wie al niet behalve uittreksels uit de burgerlijke stand (geboorte-, huwelijks- en overlijdensakten) ook alle benodigde doopakten bij alle mogelijke kerkelijke gezindten worden meegeleverd. Iedereen moest kunnen bewijzen dat hij of zij niet Joods was. Op 4 maart herinnerde Frederiks de burgemeester van Nijmegen er aan dat in de A-vragenlijst die hoofdinspecteur A. Oerlemans had ingevuld 'het bewijsmateriaal tot de godsdienstige gezindte van de grootouders van vaderszijde' ontbrak.³⁸ En op 11 juni 1941 stuurde hij nog 33 B-vragenlijsten naar Nijmegen terug 'ten name van politiepersoneel Uwer gemeente, waarvan de invulling zoo onvolledig is, dat omtrent de afstamming geen oordeel kan worden gevormd.'³⁹ Graag uiterlijk 20 juni terug, en dan met de vereiste gegevens. Deze worden echter pas op 25 augustus, nader ingevuld, teruggezonden. Op twee B-vragenlijsten na: die stuurt Steinweg op 15 september naar Binnenlandse Zaken.⁴⁰

Vrijwillige brandweer

Op 21 april 1942 moet ook het vrijwillige brandweerpersoneel de verklaring invullen. Steinweg stuurt op die datum 100 formulieren naar de Commandant van de Brandweer. Deze stuurt op 20 mei 73 ingevulde verklaringen retour.⁴¹

Joodse partners

In augustus 1942 vraagt Binnenlandse Zaken om een opgave van ambtenaren die getrouwd zijn met een Joodse partner. Steinweg geeft op 8 september de namen door van J. de Kluiver en M. Vuijsters. Over hen verderop meer. Ook van onderwijspersoneel dat gehuwd was met een Joodse partner, moest opgave worden gedaan (aan het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming). Dit doet Steinweg op 2 november. In zijn brief aan het departement deelt hij mee dat 'bij het openbaar onderwijs in deze gemeente geen personeel werkzaam is, hetwelk is gehuwd met een persoon, die Jood is of als zoodanig moet worden beschouwd.'⁴² Op 18 februari 1943 volgt daarop de bepaling waar je op kon wachten: ook alle ambtenaren die gehuwd waren met een Joodse partner moesten met ingang van 1 april 1943 worden ontslagen.⁴³

Maar genoeg over deze eindeloos voortwoekerende bureaucratie van het antisemitisme. In de rest van dit artikel laten we zien welke mensen door het aanleggen van deze dataverzamelingen werden getroffen.

³⁷ Idem, p. 107.

³⁸ RAN 2_10512, p. 120.

³⁹ RAN 2_10512, p. 181.

⁴⁰ RAN 2_10512, p. 182.

⁴¹ RAN 2_10512, p. 194, 195.

⁴² RAN 2_10512, p. 203.

⁴³ RAN 2_10512, p. 207.

Alexander Salomons

Alexander Salomons was rabbijn van de Israëliische Gemeente in Nijmegen en, voor 1926 vier uur per week, docent Hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium, waar hij op 1 januari 1926 was aangesteld. In die laatste functie was hij in dienst van de gemeente. Op 21 oktober 1940 vult hij het B-formulier in, waarin hij verklaart dat hijzelf en zijn vrouw Roosje Hes beiden vier Joodse grootouders hebben.⁴⁴ Hij kwam dus op grond van de verordening van 30 september voor ontslag in aanmerking.

Het bericht kwam op 22 november. Toen ontving het Nijmeegse gemeentebestuur een schrijven van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, waarin werd meegedeeld dat Alexander Salomons per direct uit zijn functie als leraar was 'ontheven', omdat uit de ingezonden verklaring was gebleken dat hij 'bij instructie van 4 november j.l.' onder de bepalingen van de Rijkscommissaris viel. 'Voorlopig' mocht hij nog 'in het genot blijven van zijn wedde'. Dit besluit was dezelfde dag ook door het departement aan Salomons bekend gemaakt.⁴⁵ In de marge van deze getypte brief schreef Steinweg, wijzend op deze instructie: 'is die gepubliceerd?' En onderaan lezen we in een bijschrift: 'De heer Salomons heeft op 29 Nov. j.l. afscheid genomen.'⁴⁶

De ontheffing uit zijn functie komt aan de orde op het opmerkingenblad van B&W. Van der Velden noteert: 'Gezien, in deze vacature zal moeten worden voorzien [4XII42].'
Daarachter venijnig van Steinweg: 'Wie kent Hebreeuws?' En dan nog iemand: 'Kan zijn volle wedde bij het Rijk worden gedeclareerd?'⁴⁷ Dan nog is hij niet ontslagen, maar op 20 maart 1941 stuurt Steinweg een brief aan hem: 'Wij doen U hierbij toekomen een afschrift van de beschikking van dien functionaris [Seyss-Inquart] de dato 21 februari 1941, Z 3147 Vo /41, welke beschikking voor u als ontslagbrief geldt. Uw ontslag als leraar aan het Gymnasium dezer Gemeente is ingevolge de desbetreffende bepaling 1 maart 1941 ingegaan.'⁴⁸ Alleen het loutere bestaan van de beschikking gold hier als ontslagbrief.

⁴⁴ De ingevulde en door hem ondertekende verklaring bevindt zich in zijn personeelsdossier. Zie: RAN, OSAN pd22976, p.14.

⁴⁵ Salomons was de enige die in juridische zin te maken kreeg met de gemeentelijk regelingen omdat het Stedelijk Gymnasium rechtstreeks onder de gemeente viel. Inderdaad zien we dat tot 1 april nog salaris wordt betaald. Het salaris was zo laag dat geen premies en belasting werden ingehouden. Dan verdwijnt zijn naam uit de tabellen. Zie RAN 2_4722 (nota's Gemeente Nijmegen). Hierna zou hij een uitkering op basis van zijn pensioenaanspraken moeten krijgen, die, zo bepaalt een circulaire van het departement Binnenlandse Zaken van 15 augustus 1941, lager lijkt te worden. Iemand van de gemeente Nijmegen schrijft erbij: 'Dit is niet bij ontslag Salomons bepaald.' Mogelijk had Salomons geen pensioen opgebouwd via zijn werk bij het Stedelijk Gymnasium. Zie RAN OSAN 19-9399. Over de rector van het Gymnasium, de bekende classicus Schwartz, zie noot 9.

⁴⁶ RAN OSAN, pd22976, p. 15 en 16.

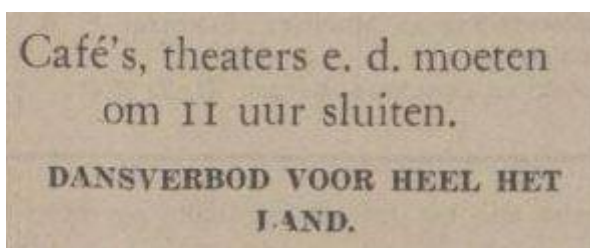
⁴⁷ RAN OSAN, pd22976, p. 17.

⁴⁸ RAN OSAN, pd22976, p. 24.

Jacob Cohen

Op 2 januari 1942 maakte Steinweg een overzicht van 'personeel van joodsche afkomst in dienst van instellingen, stichtingen en inrichtingen, waarin de gemeente Nijmegen deel heeft.' Alleen Jacob Cohen stond op dit overzicht, in de rubriek 'Bestuursleden en personeel in vasten en tijdelijken dienst en de arbeidscontractanten met meer dan twee grootouders van joodsche afkomst.'⁴⁹

Jacob Cohen woonde met zijn broer Wilhelm bij zijn moeder op Willemsweg 83, waar ook zijn neef Hartog vaak woonde. Hij werkte vermoedelijk in de horeca, maar kon als gevolg van het dansverbod per 31 oktober 1940 niet meer aan werk komen. Hij meldde zich bij de Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon en werd kort daarna kelner bij Concertgebouw 'De Vereeniging'.



Arnhemse Courant 28 oktober 1940

Daar werd hij in januari alweer ontslagen. Het departement van Binnenlandse Zaken deelde het Nijmeegse gemeentebestuur en het bestuur van De Vereeniging op 11 januari 1941 mee dat ze Jacob Cohen 'ingevolge opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied ter zake niet-arisch overheidsperoneel' per direct moest ontslaan.⁵⁰ Het schrijven eindigde met de geruststelling dat door de Rijkscommissaris is bepaald 'dat de betrokkene voorlopig in het genot blijft van zijn wedde (toelage enz.)'. Let op het woord 'voorlopig', een woord dat door de Duitse bezettingsinstanties vooral bij anti-joodse maatregelen voortdurend werd gebruikt.

Naar aanleiding van de uitbetaling van Cohens wedde werd nog de nodige correspondentie gevoerd - tja, de centen - tussen het gemeentebestuur, het departement, De Vereeniging en de Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon. In een antwoord van het bestuur van De Vereeniging aan het departement, d.d. 27 januari 1941, op hun brief van 11 januari omschrijft het De Vereeniging als een 'vennootschap, welke een zuiver particulier karakter draagt', zij het dat de gemeente een jaarlijkse bijdrage van maximaal f 20.000 levert om de hardnekkig tekorten te dekken, 'overwegende dat instandhouding van ons bedrijf een belang is voor de stad Nijmegen.' Daarom vraagt het zich af of het wel terecht is dat de leden van het bestuur van de Vereeniging en het personeel de 'Jodenverklaring' moesten ondertekenen, 'waartegen wij, als op zichzelf

⁴⁹ RAN 2_10512, p. 71.

⁵⁰ RAN 2_10512, p. 73.

staand feit, geen bezwaren meenden te moeten aanvoeren.⁵¹ Mocht het toch zo zijn, dan zouden zij graag van het departement vernemen 'of de door Maatschappelijk Hulpbetoon te dezer plaatse ingenomen stelling, dat wij aan den betrokken werknemer [Cohen], die hier slechts in lossen dienst was, behalve zijn usantieele garantieloon van f 3,80 per week, ook moeten uitbetalen het weekgemiddelde van de uit hoofde zijner betrekking ontvangen fooien, niet op een misverstand berust.'

In een brief d.d. 24 februari 1944 schrijft directeur Hustinx van de Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon aan het departement over de financiële afwikkeling van deze wedde: 'De betreffende werknemer van "De Vereeniging" is Jacob Cohen, wonende Willemsweg 83, alhier. Bij het uitbreken van den oorlog heeft Cohen 5 weken ondersteuning genoten. Na eenigen tijd gewerkt te hebben, werd hij op 3 November 1940 wederom in de steunregeling opgenomen, daar zijn inkomsten, in verband met het dansverbod minder waren geworden. Einde Januari 1941 kwam Cohen aan een van de loketten van mijn dienst mededeelen, dat hij niet meer in "De Vereeniging" mocht werken, omdat hij jood is en dat hij nu wekelijks f. 8,- van "De Vereeniging" ontving. Daarop werd hem medegedeeld, dat hij deze inkomsten wekelijks aan mijn dienst moest opgeven. Dezerzijds is nimmer aan "De Vereeniging" bericht, dat dezen werknemer ook in den vervolge dit bedrag van f. 8,- betaald moest worden. Blijkens telefonische informatie bij de directie van het Concertgebouw "De Vereeniging" heeft Cohen abusievelijk aan deze medegedeeld, dat een dergelijke verplichting zou bestaan.'⁵² Het lijkt alleszins begrijpelijk dat Cohen probeerde ook de fooien uitbetaald te krijgen: ze vormden meer dan de helft van zijn weekinkomen, maar het mocht niet zo zijn.

Burgemeester Steinweg schreef op 10 maart aan het departement: 'Van de zijde van de Dienst voor maatschappelijk hulpbetoon is aan de N.V. Concertgebouw De Vereeniging nimmer medegedeeld, dat zij verplicht zou zijn om aan haar gewezen kelner J. Cohen, die van joodsche afkomst is, wekelijks boven zijn gewone garantieloon van f.3,80 ook zijn gemiddelde ontvangsten per week aan fooien uit te betalen.'⁵³ In dezelfde brief maakte Steinweg overigens ook melding van het feit dat "De Vereeniging" eerder 'enigszins had aangevochten' dat zij een instelling zou zijn waarin de gemeente Nijmegen deel neemt. Daarmee was hij het niet eens. Het ontslag van Cohen was definitief, hij was van mening dat de gemeentelijke bijdrage voor De Vereeniging 'een bestaansvoorwaarde' was, zodat zij onder de maatregel van de Rijkscommissaris viel.

Op 15 maart stuurde het departement het definitieve antwoord aan De Vereeniging, waarin ze verklaarde dat 'Uwe N.V. valt onder de werking van mijne circulaire'. En over het ontslag van Jacob Cohen: 'Nu intusschen het Joodsch personeel met ingang van 1 Maart is ontslagen, heeft de in Uwe brief bedoelde kwestie haar beteekenis grootendeels verloren. Niettemin merk ik op, dat blijkens bericht van het gemeentebestuur van Nijmegen, van de zijde van den Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon nimmer is medegedeeld, dat Uw bestuur verplicht zou zijn, aan Cohen wekelijks boven zijn

⁵¹ RAN 255 Dossier Concertgebouw De Vereeniging, inv.nr. 342, p. 2.

⁵² RAN 2_10512, p. 112.

⁵³ RAN 2_10512, p. 127.

garantieloon van f 3,80 ook zijn gemiddelde ontvangsten per week aan fooien uit te betalen. Ik meen dan ook te moeten aannemen, dat Uwe missive op een misverstand moet berusten.⁵⁴

Een misverstand dus, over een ordinaire centenkwesie. Tja, De Vereeniging kampte al met een structureel tekort. Maar wel extra wrang natuurlijk in het licht van de ellende waar Jacob Cohen iets meer dan een jaar later mee zou worden geconfronteerd. Als werkloze werd hij al snel tewerkgesteld in de 'werkverruiming'. Hij is daarna in september 1942 of iets eerder naar het zogeheten 'Joods werkkamp' Wittebrink gestuurd, van waar hij op 3 oktober werd overgebracht naar Kamp Westerbork.⁵⁵ Van daaruit werd hij op 19 oktober 1942 met zijn neef Hartog op transport gezet. Op die maandag vertrok er een trein naar Auschwitz. In deze trein zaten 1327 'gedetineerden'. Zij kwamen op 21 oktober aan in Auschwitz. Kennelijk werd Jakob daar geselecteerd voor dwangarbeid. Vier maanden hield hij dat vol, toen werd hij vermoord. Zijn moeder Melanie Hoffmann werd bij de razzia van 17 november 1942 opgepakt.

Richel de Leeuw

Richel de Leeuw (geboren op 27 oktober 1899 in Rotterdam) woonde op Vredestraat 6. Hij was lid van de Luchtbeschermingsdienst. Hij was één van de Joodse leden die op 16 juli uit deze dienst werden ontslagen, zoals we aan het begin van dit artikel hebben verteld. De Leeuw was echter ook lid van de Veemarktcommissie. Dit was nou een van die vele instellingen waaraan de gemeente deelnam. Ook hier stond hij dus als 'Jood' op de nominatie om ontslagen te worden, maar hij wachtte dit besluit niet af en diende op 17 april 1941 zijn ontslag in. In de notulen schrijft burgemeester Steinweg: 'Het ontslag ware met dankbetuiging te verleenen.' Op 10 mei krijgt hij eervol ontslag. De persoon die door de commissie als zijn opvolger werd benoemd, E.W. van Swelm, 'voorzitter van de Nijmeegsche Grossiersvereniging voor den vleeschhandel', had de ariërverklaring ingevuld.⁵⁶ De naam van Richel de Leeuw komt, samen met die van Glaser, ook voor in een brief van de directeur van het Gemeentelijk Slachthuis aan de burgemeester van 22 september 1941 met het verzoek van de Nijmeegse grossiersvereniging om 'beide Joodsche grossiers, de Heeren GLASER en De LEEUW' op hun kantoor (naast het slachthuis) te werk te mogen stellen. Artikel 8 van de verbodsbepalingen van Rauter stelde namelijk dat Joden de toegang tot abattoirs ontzegd was. Het Slachthuis schrijft verder: 'Het is gehoord door de Grossiersvereniging en de gebruikers van het Slachthuis hebben hier geen toegang. Naar mijn meening behoort dit kantoor niet tot het eigenlijke

⁵⁴ RAN 255_342, p. 3.

⁵⁵ De Joodse Raad lijkt rond 13 november 1942 bekeken te hebben wie van de mannen die op 2 oktober en volgende dagen waren overgebracht van een werkkamp naar Westerbork daar nog verbleven. Jacob Cohen was er inderdaad niet meer. Op een tweede systeemkaart staan deze gegevens: 'Jacob Cohen, 9 juni 1918, Willemsweg 83, met Hartog 20.1.19 [erbij geschreven:] TR 19/10/42; Transport 19 oktober 1942.' Kaarten in Nationaal Archief. In 1941 werd Jacob overigens al in de werkverruiming ingezet en ook in ieder geval in september 1941. Zie RAN 368_43 (Werkverruiming). In Wittebrink zaten ook zijn broer Wilhelm en zijn neef Hartog.

⁵⁶ RAN 2_10512, p. 152, 153, 155, 156, 160 t/m 163. Zie ook Beijer, a.w., p. 88.

abattoir en is ook de Verordening op het gebruik van het Openbare Slachthuis hierop niet van toepassing.’ Het gemeentebestuur gaat hiermee akkoord.⁵⁷

Hij werd opgepakt met zijn vrouw, kinderen en ouders bij de grote razzia van 17 november 1942. Op 24 november worden zij verder gedeporteerd richting Auschwitz, maar Richel wordt niet ver voor Auschwitz uit de trein gezet en tewerkgesteld in een van de werkkampen bij Kosel, waar hij in de buurt waarschijnlijk begin 1944 omkwam.⁵⁸

Paula Dentz en Clasina Kors

Ook Paula Dentz en Clasina Kors kregen te maken met de zoektocht van de gemeente naar personen ‘van joodschen bloede’. Paula Dentz werkte als scheikundige bij de Keuringsdienst van Waren. Ze woonde op Groesbeekseweg 25. Op 19 oktober 1940 vulde ze de ‘niet-ariërverklaring’ in, waarin ze verklaarde dat ‘de grootouders van Vaderszijde S.N. Dentz en R. Salomons van ‘joodschen bloede’ waren. Tussen haakjes voegde ze toe: ‘ondergetekende’s Vader is zelf nooit lid geweest van de joodsche gemeente, maar is als lid van de Remonstrantsche Gereformeerde Gemeente te Utrecht aangenomen.’⁵⁹



Personeel van het laboratorium van de Keuringsdienst van Waren, Keuringsgebied Nijmegen. Op de tweede rij, in het midden, naast directeur H. van Beresteijn, staat Paula Dentz. September 1940. (Fotocollectie RAN, F48686).

⁵⁷ RAN 2_40192, p. 35 en 36.

⁵⁸ Zie RAN 2_40204 en ons artikel over deze razzia op deze site.

⁵⁹ De ingevulde en door haar ondertekende verklaring bevindt zich in haar personeelsdossier. Zie: RAN, OSAN pd17566.

Paula viel al onder de bepalingen van de beschikking 30 september 1940 (uitsluiting van Joden bij benoemingen en bevorderingen, zie ook noot 9), maar de definiëringen in Circulaire 49794 van 27 november 1940 weken hiervan af: Joden met drie of vier grootouders moesten onmiddellijk van de waarneming van hun functie ontheven worden, maar in het geval van twee Joodse grootouders lag dat iets ingewikkelder. In dat geval namelijk was het van belang in hoeverre de grootouders op 9 mei 1940, of daarna, tot de joodse kerkelijke gemeente hadden behoord, en of zij op of na 9 mei 1940 met een Jood waren getrouwd. Frederiks had in een aan de Provincies gerichte circulaire al om opgave van dit soort gegevens verzocht.⁶⁰ Op 15 november antwoordde Steinweg daarop aan Binnenlandse Zaken over Paula Dentz en Clasina Kors, die ook twee Joodse grootouders had, over deze grootouders: '(zij) hebben nooit tot de joodsch-kerkelijke gemeente behoord en zijn na 9 Mei 1940 daarin niet opgenomen.'⁶¹ Zo kon Paula dus aanblijven maar ze kwam dus niet meer voor promotie of voor een nieuwe benoeming bij de overheid in aanmerking.⁶²

Ook Clasina Kors dreigde door het invullen van het B-formulier in de problemen te komen. Zij werd geboren op 27 september 1886 in Boxtel, en werkte in 1940 als onderwijzeres op het Katholiek Weeshuis aan de Doddendaal,⁶³ waar ze herhalingslessen gaf. Ze woonde op Mariaplein 5. Op 17 oktober 1940 vulde zij op het formulier in dat haar moeder Marianne Kors-Dikker en haar grootouders Isaac Dikker en Hendrika Proler Joods waren.⁶⁴ Op grond hiervan zou zij dus ook in aanmerking komen voor ontslag, maar evenals Paula Dentz kon zij aanblijven omdat Steinweg aan Binnenlandse Zaken had doorgegeven dat haar grootouders op de voorgeschreven peildatum - 9 mei 1940 - niet tot de joods-kerkelijke gemeente behoorden. Op een op 4 maart 1941 bij de Weeshuizen binnengekomen bericht van waarnemend burgemeester Van der Velden over het verwijderen van Joods personeel, staat in potlood bijgeschreven: '(nog) niet voor het geval Juffr. Kors'.⁶⁵

Op 11 augustus 1942 kwam er nog een schrijven binnen van Frederiks van Binnenlandse Zaken met het verzoek om een lijst in te zenden met daarop degenen (hier ook uitgebreid naar o.a. bijzondere scholen) met een Joodse echtgenoot. Iemand noteerde hier in marge: 'Dus niet de ambtenaren met 2 joodsche grootouders (Kors & Dentz)'.⁶⁶ Clasina Kors werd niet ontslagen, maar vroeg en kreeg in februari 1942 eervol ontslag bij het weeshuis.⁶⁷

⁶⁰ RAN 2_10512, p. 43. Circulaire 49600 van Binnenlandse Zaken van 11 november 1940.

⁶¹ RAN 2_10512, p. 50.

⁶² Zie ook: A. Beijer, *Gemeentelijk beleid in oorlogstijd*, p. 89.

⁶³ Er waren twee weeshuizen: het Katholiek Weeshuis aan de Doddendaal en het Protestants Weeshuis in de Begijnenstraat. Het bestuur bestond uit een college van acht regenten, waaraan een secretaris-rentmeester was toegevoegd. In de huizen leefden de jongens en meisjes strikt gescheiden. In elk huis berustte de dagelijkse leiding bij een weesvader en weesmoeder. Bron: Huis van de Nijmeegse geschiedenis, De Beide Weeshuizen.

⁶⁴ De ingevulde en door haar ondertekende verklaring bevindt zich in haar personeelsdossier. Zie: RAN OSAN pd20604.

⁶⁵ RAN 117_131, p. 29.

⁶⁶ RAN 2_10512, p. 197.

⁶⁷ RAN 117_22. In dit notulenboek van de vergaderingen van de regenten van De Beide Weeshuizen wordt op 5 februari 1942 vermeld dat het niet goed boterde tussen de 'vader' van

Matheus Vuijsters en J. de Kluiver

Matheus Vuijsters, geboren in 1892, was getrouwd met een Joodse vrouw, Jeanette Pakkedrager. Ze hadden twee dochters, Clara en Ina en woonden op Frans Halsstraat 6. Vuijsters werkte bij de gemeente op de afdeling Bevolking onder de chef van die afdeling Frans Wilbers. Als 'gemengd gehuwde' kon hij, zoals we eerder zagen, niet meer bevorderd worden, maar – in ieder geval voorlopig – zou hij niet ontslagen worden.

J. de Kluiver (geboren 24 juni 1900 in Callantsoog) was in 1940 adjunct-commies 1^e klasse bij de Gemeente Gasfabriek en Waterleiding. Hij was getrouwd met Lea Rubens. Ze hadden twee kleine kinderen. Op 17 oktober 1940 vulde hij op het B-formulier in dat zijn vrouw, evenals haar ouders en grootouders, 'van joodschen bloede' waren.⁶⁸ Ook hij kon, als 'gemengd gehuwde', promotie wel vergeten, maar hoefde - voorlopig - niet ontslagen te worden.

Op 8 september 1942 gaf waarnemend burgemeester Van der Velden gehoor aan de oproep van Binnenlandse Zaken in augustus om een opgave te verstrekken van gemeenteambtenaren, 'wier echtgenooten van joodschen afkomst zijn.' Daarin noemde hij naast De Kluiver ook M. Vuijsters. 'De echtgenooten van beide (...) ambtenaren hebben vier voljoodschen grootouders.'⁶⁹

Voorjaar 1943 moesten ook ambtenaren die zelf niet Joods waren maar met een Joodse vrouw of man waren getrouwd, uit de overheidsdienst worden ontslagen.⁷⁰ Om 'bijzondere redenen' kon hiervoor een uitzondering worden gemaakt. In het geval van Vuijsters en De Kluiver werd daar op het gemeentehuis ook over gedacht. Op begeleidend schrijven bij de beschikking van 1 maart lezen we een aantekening (van gemeentesecretaris Miessen?): 'Naar mijne meening moet voor Vuijsters, adj. commies Secretarie Afd Bevolking, afwijking gevraagd worden. Deze kon reeds eene bevordering niet genieten, omdat zijne echtgenoot Joodsche is. Hij was een der eersten, die het diploma Bevolkingsboekhouding behaalde en daarvoor met succes anderen opleidde. Ik veronderstel, dat evenzeer de Gasfabriek den Heer de Kluiver niet gaarne zal missen. Dit zijn meen ik ook de eenige gevallen.'⁷¹

Er werd dus over gedacht om voor Vuijsters en De Kluiver een 'met redenen omkleed' verzoek in te dienen om van de beschikking af te mogen wijken. Voor dit initiatief kwam steun uit onverwachte hoek: de NSB-er Van Lokhorst, die per 1 februari burgemeester

het weeshuis en Clasina (en haar collega Maas, die gymnastiek gaf): 'De samenwerking met Vader v. Lier was niet al te best.' De dagelijkse leiding berustte bij een weesvader en weesmoeder. Over haar broer Joannes Kors verderop nog een opmerking.

⁶⁸ De ingevulde en door hem ondertekende verklaring bevindt zich in zijn personeelsdossier. Zie: RAN OSAN pd20443.

⁶⁹ RAN 2_10512, p. 200, 201.

⁷⁰ Volgens een beschikking van Seyss-Inquart d.d. 18 februari 1943.

⁷¹ RAN 2_10512, p. 208. Volgens Beijer, a.w. p. 88 was dat een aantekening van gemeentesecretaris mr. J. L. Miessen.

was geworden.⁷² Op 16 maart 1942 vroeg deze burgemeester aan Binnenlandse Zaken om voor beide ambtenaren een uitzondering te mogen maken: '(...) moge ik U met aandrang verzoeken te bevorderen, dat ten aanzien van bovenvermelde ambtenaren van de beschikking van den Rijkscommissaris van 18 Februari 1943 wordt afgeweken en dat wordt goedgevonden, dat zij hun functie blijven vervullen. Ik zal het op prijs stellen Uw antwoord vóór 1 April a.s. te ontvangen.'⁷³ Van beiden benadrukte hij het belang van hun functie en hun onmisbaarheid hierin. Ook sloot hij van beiden een loyaliteitsverklaring in die ze op 10 maart hadden getekend. Hierin verklaarden ze plechtig dat ze de verordeningen van de bezetter 'naar eer en geweten zouden nakomen' en zich zouden 'onthouden van elke handeling, gericht tegen het Duitsche Rijk of de Duitsche weermacht.' 'Aan hun gevoelens te dezen aanzien heerscht bij mij geen twijfel', schreef Van Lokhorst.

Op 27 maart stuurde hij nog een telegram naar Binnenlandse Zaken met het verzoek om een spoedige beslissing.⁷⁴ Op 30 maart 1943 kwam dan het antwoord: De Kluiver moest worden ontslagen maar hij mocht nog *drie maanden* in dienst blijven, dus tot 1 juli. Van Lokhorst deelde dit bericht op 15 april aan De Kluiver schriftelijk mee.⁷⁵

Ook Vuijsters mocht blijven, maar bij hem werd geen termijn genoemd. Op 24 september probeerde Van Lokhorst zelfs nog voor hem via Binnenlandse Zaken bij wijze van uitzondering een promotie te regelen. Voor ambtenaren met een Joodse partner was dat immers uitgesloten. 'Op 25 November e.k. hoopt hij zijn zilveren ambtsjubileum te vieren en daar hij kan worden aangemerkt als een alleszins correct, betrouwbaar en loyaal ambtenaar, zou ik hem gaarne bij die gelegenheid willen mededeelen dat de mogelijkheid bestaat, dat de bevorderingsblokkeering voor hem is of zal worden opgeheven.'⁷⁶ Vuijsters was getrouwd met een Joodse vrouw, maar, schrijft hij eerder ook in deze brief, 'Aan deze laatste [zijn vrouw] werd op 29 Juli jl. door den Commissaris Generaal voor de Veiligheid vrijstelling verleend van het dragen van een Jodenster.'⁷⁷ Op 20 oktober kwam het

⁷² Beijer, a.w., p. 91, 92, geeft als verklaring voor het feit dat deze NSB-er het opnam voor twee ambtenaren die met een Joodse vrouw waren getrouwd en volgens de laatste beschikking ontslagen moesten worden, dat Van Lokhorst juist in deze periode op het gemeentehuis een groot conflict had, waarin hij 29 hoofden van dienst had ontslagen. Voor wat betreft Vuijsters was natuurlijk een ander motief het feit dat het Persoonsbewijs in die periode het belangrijkste onderdeel van zijn werkzaamheden was.

⁷³ RAN OSAN pd20443, p. 10 -14 en OSAN pd2155, p. 18 en 19.

⁷⁴ RAN OSAN pd20443, p. 24.

⁷⁵ RAN OSAN pd20443, p. 17-23.

⁷⁶ RAN OSAN pd2155, p. 20.

⁷⁷ Zie ook RAN 2_40214, *Vrijstelling dragen Jodenster*, p. 3. Sterilisatie was een mogelijkheid om van het dragen van de Jodenster te worden vrijgesteld. Zie ook: NIOD 100 (P.G. De Rijke). Hierin een conceptbrief van Broersen, Directeur-Generaal van de Politie (Nm.), 2 september 1943 aan wnd. Gew. Politiepresident. De doorhalingen zijn van zijn hand: 'De Rijks-Commissaris van het bezette Nederlandse Gebied heeft ~~namelijk~~ in overeenstemming met den Reichsführer-SS bepaald, dat de in Nederland in een gemengd huwelijk levende joden (met of zonder kinderen) ~~waarvan het bewijs is geleverd, dat zij onvruchtbaar zijn~~, van de verplichting tot het dragen van een Jodenster vrijgesteld kunnen worden. Over ieder geval van de bovenbedoelde verplichting wordt beschikt door de Deutsche Sicherheitspolizei en wel in het bijzonder door de Zentralstelle

negatieve antwoord. 'Eine Ausnahmehewilligung von der Anordnung 13.9.40 für M.C.M. Vuijsters in Nijmegen kann nicht erteilt werden.'⁷⁸

Na het vertrek van Wilbers hield Vuijsters zich, onder Wilbers' opvolger Van den Berg (die lid was van de NSB), bezig met de persoonskaarten op de afdeling Bevolking. Hij kreeg tevens de leiding over de invoering van de tweede distributiestamkaart. Op 2 november 1944 werd hij alsnog bevorderd tot adjunct-commies 1^e klasse.⁷⁹ Na de bevrijding legde hij overigens nog een belastende verklaring af over Wilbers.⁸⁰

De Kluiver liet het er niet bij zitten. Op 13 mei 1943 wendde Van Lokhorst zich opnieuw tot Binnenlandse Zaken, met het doel om De Kluiver ook na de termijn van drie maanden in dienst te mogen blijven houden. Hij sloot hierbij de informatie in die De Kluiver hem had toegezonden, 'omtrent een onderzoek, uit anthropologisch oogpunt, van de afkomst van de echtgenote van De Kluiver' en hoopte dat ook dit verslag ertoe zou bijdragen, 'dat voor De Kluiver in dien zin een beslissing wordt genomen, dat hij zijn functie in dienst der gemeente Nijmegen kan blijven vervullen, waartoe ik met aandrang Uw medewerking bij dezen inroep.'⁸¹

Op advies van een advocate die De Kluiver en zijn vrouw hadden ingeschakeld, was Lea Rubens op 4 februari 1943 in Amsterdam aan een 'Anthropologische Untersuchung' onderworpen. 'Aangezocht werd hiervoor Dr. Bijlmer⁸² te Amsterdam, 'die in twijfelgevallen omtrent ras zelfs door Duitse instanties werd aangewezen om uitspraak

für jüdische Auswanderung te Amsterdam, welke met de uitvoering van deze regeling is belast. De indertijd voor betrokkenen uitgegeven persoonsbewijzen worden bij het verkrijgen van de hierboven bedoelde vrijstelling ingetrokken en vervangen door een nieuw persoonsbewijs voorzien van een rood omrande open letter 'J'. De van de verplichting tot het dragen van een Jodenster vrijgestelde joden zijn voorts onderhevig aan de voor joden uitgevaardigde bepalingen met uitzondering echter van eenige beperkingen. [Nadere bepalingen:] Persoonsbewijs met rood omrande j; [...] moeten zich elk half jaar zonder daartoe een bijzondere oproeping te hebben ontvangen bij de voor hun woonplaats bevoegde instantie der Duitse Sicherheitspolizei melden en wel voor den eersten keer op 1 december 1943.'

⁷⁸ RAN pd2155, p. 21-23.

⁷⁹ RAN OSAN pd2155, p.2. Vuijsters kreeg toen tijdelijk de leiding over de afd. Persoonsbewijzen van het RIBR. Na de vernietiging van De Kleykamp in Den Haag op 11 april 1944 door de RAF - in een late poging dit repressie-instrument van Lentz bij uitstek onschadelijk te maken - werden de overgebleven duplicaten van de persoonsbewijzen - circa de helft was nog over na het bombardement - naar Nijmegen overgebracht en gedeponerd in het NEBO-klooster, Sionsweg 2 (hoek Groesbeekseweg).

⁸⁰ 'Ook zijn meening omtrent het jodenvraagstuk schoof hij niet onder stoelen of banken; naar aanleiding daarvan heb ik hem eenmaal moeten vragen zijn beleedigende uitdrukkingen aan het adres van deze categorie van menschen, uit collegialiteit tegenover mij, in mijn tegenwoordigheid niet te uiten.' (RAN 78_299 p.7.)

⁸¹ RAN OSAN pd20443, p. 30, 31.

⁸² H. Bijlmer legde zijn artsexamen af op 12 december 1912 aan de Universiteit van Amsterdam, waarna hij als officier van gezondheid in dienst van het K.N.I.L. naar wat toen heette 'Nederlandsch-Indië' vertrok. In 1933 werd hij privaat-docent in de 'antropologie en erfelijkheidsleer van de mens' aan de Universiteit van Amsterdam. Hij zette dit specialisme ook in om Joodse personen te 'ontjoodsen' op basis van 'raskenmerken'. Zie het *In Memoriam* in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 31 januari 1959.

te doen.⁸³ Haar lichaamsmaten werden opgenomen, inclusief lengte en breedte van haar gezicht, neus, mond, lippen, kin enzovoort. Bijlmer concludeerde in zijn rapport: 'Frau Lea-Rubens-de Kluiver macht gar keinen Jüdischen Eindruck; Sie sieht Arisch und zwar Nordisch aus. Sie ist gross gewachsen, hat helle Komplexion, ist langköpfig (78,6) und langgesichtig, hat eine Nase mit Adlerkrümmung, wie man das bei Nordiden öfters sieht. (...) Sprache und Betragen sind nicht Jüdisch.'

De Kluiver sloot dit rapport op 17 april in bij zijn verzoek aan Van Lokhorst om te bewerkstelligen dat hij na drie maanden niet ontslagen zou worden. Daarin schreef hij: 'De advocaat achtte dit resultaat dermate mooi, dat zij nu adviseerde een verbeterde aangifte in Den Haag in te dienen, mede daarop, dat alle kinderen [broers en zussen van Lea] arisch gehuwd zijn, waarbij dus blijkt wordt gegeven, dat de joodsche kant in 't geheel niet aantrekt (het bloed kruipt immers waar 't niet gaan kan), en ten slotte op het feit, dat reeds één der grootouders was gebleken arisch te zijn geweest, zoodat de vrouw van ondergeteekende in elk geval ook wettelijk reeds niet meer vol-joodsch was.' Hij had intussen een verbeterde aanvraag ingediend bij de Rijkscommissaris, afdeling 'Innere Verwaltung und Justiz'. Hij had nog geen antwoord ontvangen, maar was optimistisch gestemd. 'Een afwijzing wordt door ondergeteekende niet vermoed. Wat zou er op die wijze overblijven van een rassentheorie, waarop toch het geheele stelsel gebaseerd is, indien na een diepgaand anthropologisch onderzoek door een bekend geleerde op dat gebied, waarbij is komen vast te staan, dat de persoon in kwestie een Noordsche is, dit resultaat eenvoudig op zij zou worden gelegd en die persoon – tegen haar geheele uiterlijk en innerlijk in en indruischend tegen alles wat rassentheorie betreft – eenvoudig maar tot jodin zou blijven verklaard.'⁸⁴

Bij zijn poging om in dienst te mogen blijven, kreeg hij ook steun van zijn directeur. Deze schreef in een bijgesloten brief dat De Kluiver onmisbaar was. 'In de uitvoering van zijn taak (...) is de Kluiver (...) mijn tot grooten steun en ik zou hem daarom niet gaarne willen missen, ook al niet omdat het bedrijfsbelang en dus het algemeen belang met zijn ontslag allerminst gebaat zou zijn. Een mogelijke waarnemer van zijn functie is op het bedrijf niet aanwezig.' Hij sluit de brief af met: 'Hij zou op grond van zijn verdiensten in zijn huidige functie reeds aanvang 1941 tot commies zijn bevorderd, indien zijn gemengd huwelijk zich hiertegen niet verzet had.'⁸⁵ Op 8 juni laat Frederiks hem weten dat hij het verzoek doorgestuurd heeft aan de Commissaris-Generaal van Justitie. 'Zoodra ik diens antwoord ontvangen heb, zal ik U nader berichten.'⁸⁶

Op 29 juni stuurde Van Lokhorst opnieuw een dringend verzoek om te laten weten wat de beslissing wordt. De termijn van drie maanden zou namelijk aflopen op 1 juli.⁸⁷ Op 28 juli kwam het bericht van Binnenlandse Zaken met bijgesloten de beslissing die de Rijkscommissaris d.d. 22 juli aan hem had doorgegeven: 'Ich bin damit einverstanden,

⁸³ RAN OSAN pd20443, p. 15.

⁸⁴ RAN OSAN pd20443, p. 16.

⁸⁵ RAN OSAN pd20443, p. 5.

⁸⁶ RAN OSAN pd20443, p. 39.

⁸⁷ RAN OSAN pd20443, p. 41

dass der Beamte der Stadt Nijmegen J. de Kluiver vorläufig im Dienst belassen wird.⁸⁸ Dus met een slag om de arm: *vorläufig*. In het bericht dat de Nijmeegse burgemeester op 26 juli ontving was dit woord echter weggelaten: ‘Der Herr Generalkommissar für Verwaltung und Justiz hat mir mitgeteilt, dass er mit einer unbeschränkten Weiterbelassung des J. de Kluiver im Dienst der Gemeinde Nijmegen einverstanden ist.’⁸⁹ Deze gunstige uitslag werd direct aan de boekhouder van de Gemeente Gasfabriek en Waterleiding doorgebeld; de directeur was niet aanwezig.⁹⁰ Van Lokhorst stuurde dit bericht formeel op 4 augustus.⁹¹ Uiteindelijk kon De Kluiver aanblijven tot na de bevrijding. Op 20 november 1944, een maand nadat Nijmegen was bevrijd, werd hij overigens alsnog tot commies bevorderd.⁹²

Ontslagen buiten het gemeenteparaat

Dit artikel gaat in eerste instantie over de ontslagen vanwege de Gemeente Nijmegen. Over ontslagen buiten dat apparaat zijn in het gemeentearchief geen gegevens te vinden. We weten nu niet wat er gebeurde bij andere overheidsinstanties die geen banden met de gemeente hadden en die ook vestigingen in Nijmegen hadden. Vele Nijmegenaren kregen de ariërverklaring voorgelegd. We denken dan aan de werknemers van de Belastingdienst, de Douane, het Kadaster, de Kamer van Koophandel, de NS met daarbij het station, Staatsbosbeheer, de PTT met daarbij het postkantoor, het Kantongerecht, de Marechaussee, de Rijkspostspaarbank, de Rijks-hbs aan de Kronenburgersingel. Mogelijk waren er ook die voor de provincie werkten of voor de PGEM. Weinigen zullen geweigerd hebben te tekenen. Omdat wij enkele gegevens over de beroepen hebben, hebben wij aanwijzingen dat er maar weinigen van degenen die zich in februari 1941 lieten registreren als ‘Joods’ bij een van deze bedrijven of instellingen werkten, maar echt precieze data hebben wij nu niet. Zo werkte Alexander Frank uit de Leeuwstraat bij de Rijkstelegraaf, een onderdeel van de PTT. Achter zijn naam noteerde Wilbers op de lijst die hij op basis van de aanmeldingen maakte: ‘non-actief’. We mogen wel met enige zekerheid concluderen dat hij ontslagen is.⁹³

⁸⁸ RAN OSAN pd20443, p. 40.

⁸⁹ RAN OSAN pd20443, p. 40.

⁹⁰ RAN OSAN pd20443, p. 40. Met potlood staat op dit bericht bijgeschreven: ‘Bij afwezigheid Directeur aan boekhouder telefonisch medegedeeld.’

⁹¹ RAN OSAN pd20443, p. 43.

⁹² RAN OSAN pd20443, p. 44.

⁹³ Zie RAN 2_40195, op deze site. Ook zeker twee familieleden in Rotterdam werkten bij de PTT. Zie Erfgoedrotterdam, Peekel. De naam van Alexander Frank wordt herinnerd op een herdenkingsplaquette in het voormalig postkantoor Van Schevichavenstraat, nu een winkel. Buiten het kader van dit artikel valt nu het feit dat al snel Joodse ondernemers te maken kregen met beperkende maatregelen en dat o.a. Joodse journalisten ontslagen moesten worden. In Nijmegen was bijvoorbeeld Johanna Manassen journaliste. In 1942 kregen Joden die werkten bij verenigingen en stichtingen ‘zonder economisch doel’ te maken met ontslagen. In Nijmegen bijvoorbeeld Mathilde Wallach, de beroemde operazangeres, die niet meer kon optreden en tot ergens in 1942 haar brood verdiende bij de particuliere Muziekschool aan de Van Welderenstraat, die onderdeel was van Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst.

Over vier personen die te maken kregen de verordeningen en die niet bij de gemeente werkten willen we hier nog iets meer zeggen.

Joannes Kors en Benedek Vidos

De broer van de hier eerder genoemde Clara Kors, professor Joannes Kors (geboren 14 september 1885 in Boxtel) was verbonden aan de Katholieke Universiteit, als 'dogmaticus, met als disciplines moraaltheologie, mystiek en algemene sociologie'. Hij was er ook korte tijd, in 1934-35, rector-magnificus. Hij woonde op Driehuizerweg 145. Hij meldde zich op last van Verordening in 1941/6 aan.⁹⁴ Hij was fervent katholiek en weigerde in 1940 de ariërverklaring te tekenen: 'Daartoe aangezet door het College van Curatoren ondertekende het universiteitspersoneel (met uitzondering van de enige twee geleerden van joodse origine, de dogmaticus J.B. Kors O.P. en de letterkundige B.M.P.E. Vidos) de 'Ariërverklaring' zonder morren.'⁹⁵ We mogen veronderstellen dat Joannes Kors op dezelfde gronden die ook golden bij zijn zus uiteindelijk niet ontslagen werd.

Benedek Vidos (geboren 7 februari 1902 in Budapest, Hongarije) was lector aan de Katholieke Universiteit, en woonde op Berg en Dalseweg 282. Ook hij meldde zich n.a.v. Verordening 1941/6 aan.⁹⁶ Zijn ontslag werd aangezegd in november 1940. In de loop van 1941 moest hij ontslag nemen.⁹⁷ Ook Vidos was overigens fanatiek katholiek; zijn nalatenschap ging naar de Limburgse bisschop Gijsen. Waarschijnlijk was hij 'gemengd gehuwd', zoals de fascistische term luidde, hoewel we dit nergens geregistreerd vinden.⁹⁸ We weten niet welke criteria werden gehanteerd bij de tegen de katholieke aartsbisschop gerichte 'actie' op 2 augustus 1942. Hoe dan ook werd Vidos toen ontzien.

Clara Drielsma

Clara Drielsma (geboren 16 februari 1910 in Elst) woonde in mei 1940 met haar moeder, Esther Elte en haar broer in Elst, Dorpsstraat 36. In 1940 werd haar in verband met bovenstaande ontslag aangezegd als onderwijzeres aan de Leerschool (Van Nispenstraat) in Nijmegen.⁹⁹ Ze ging toen bij Hollander en daarna bij De Leeuw huisonderricht geven aan verschillende kinderen. Vervolgens was ze betrokken bij de oprichting van en

⁹⁴ Zie RAN_40195, p. 21.

⁹⁵ *Tot hier en niet verder, De RK Universiteit in oorlogstijd*, Nijmegen, 1993.

⁹⁶ Zie RAN_40195, p. 33.

⁹⁷ L. Savenije, Nijmegen, *Collaboratie en verzet. Een stad in oorlogstijd*. 2019, p. 186. Savenije baseert zich op: Brabers en Schreuders, *Proeven van eigen cultuur*; Brabers, 'Het KUN-beleid in bezettingstijd'.

⁹⁸ Zie ook: Katholiek Weekblad, 27 maart 1987, waarin zijn weduwe de rouwadvertentie plaatst. Zie nog: Kerkhof, Benedek Elemér Vidos, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde*, 1987, p. 264 e.v.

⁹⁹ Clara Drielsma vertelt zelf dat zij daar ontslagen werd, zie Zie RAN 146 (Rogier), inv. 50 [Drielsma]. Maar over de details kunnen wij nu niet veel zeggen. Het blijft tasten waarom de Leerschool haar al in dit stadium ontsloeg. In het archief van de Leerschool dat berust bij het RAN konden wij hierover niet zo gauw gegevens vinden. Haar Personeelsdossier geeft geen uitsluitsel, omdat dat niet deze periode betreft. De in 1927 opgerichte 'Leerschool voor Neutraal Bijzonder Onderwijs voor Nijmegen en omstreken' had als gekozen rechtsvorm: vereniging

onderwijzeres aan de Joodsche School in de Smetiusstraat 9. Zie hierover ons artikel over de Joodse School elders op deze site.

Clara Drielsma kon er alleen aan het werk als haar moeder toestemming kreeg om haar huishoudster, Aleida Folmering, in dienst te houden, iets wat haar was verboden omdat die laatste 'arisch' was. Uiteindelijk, na enkele brieven heen en weer tussen de Reichskommissar of zijn kantoor en de burgemeester of zijn vervanger (Van der Velden) mocht Folmering nog blijven tot 28 februari 1942. Op 4 december 1942 werd ze ontslagen als tijdelijk onderwijzeres en als tijdelijk waarnemend hoofd, het ontslag ging in met terugwerkende kracht per 1 september 1942. Zij kwam dan formeel in dienst van de Joodse Raad in Amsterdam.

Haar broer David werd in Mauthausen 'op de vlucht is neergeschoten'. Hij was gearresteerd toen een NSB'er zich onheus bejegend voelde in Elst. Een andere broer was Henri Drielsma.¹⁰⁰ Haar broer Maximilian werd in oktober 1942 overgebracht naar Westerbork, mogelijk vanuit een werkkamp. Hij werd daaruit in december ontslagen maar in september 1943 weer opgepakt en in 1945 bevrijd in Theresienstadt.

Ergens in 1942 kreeg Clara bericht van de Joodsche Raad dat ze zich moest melden bij het *Devisenschutzkommando* aan de Hertogstraat (Rehman en Jahn). In september 1942 kwam een politie-eenheid uit Nijmegen met enkele SD-ers bij hen aan huis in Elst voor verhoor en huiszoeking. Zij en haar moeder doken rond de kerst onder op diverse plaatsen in Nijmegen, onder andere in de Tooropstraat (bij Kersten), de Berg en Dalseweg (bij van de Ploeg) en langer bij kapper Bongaards op Lage Markt 45. Hoewel de zoon van deze kapper Bob Bongaards voor de Duitsers werkte, hadden ze er een goede tijd.

Haar moeder overleed er op 7 juli, net op de dag dat er aanslagen waren gepleegd op Duitsers en NSB'ers in het Kronenbugerpark en er, schrijft zij, 3.000 SS-ers naar Nijmegen gezonden werden voor huiszoekingen. Haar moeder werd daarom onder de keldervloer begraven. Eind 1944 zou zij in het kader van Rechtsherstel moeten kunnen terugkeren op haar oude post maar: 'De duitse maatregelen tegen de joden hebben dat schooltje doen verlopen, zodat mejuffrouw Drielsma buiten functie geraakte', schrijft Rijkstoezicht. Ze krijgt nu alleen een invalbaan voor een geschorste NSB-leerkracht (E. van Eijek) aan School nr. 10. Drielsma verzocht niettemin om een vaste aanstelling en nam na de negatieve beschikking ontslag per 1 november 1945. Zij verzocht nog wel om salarisbetaling over de onderduikperiode. Wij concluderen uit het dossier dat zij die nooit ontvangen heeft.

Daarna ging ze werken bij de fabriek van Van den Bergh in Oss; ze raakte er bevriend met de directeur Jacob (Jaap) van den Bergh en Elia Elias, wier beide kinderen Frieda en Rosemarie waren vermoord.¹⁰¹ Clara overleed in 2005 in Oss.

¹⁰⁰ Zie RAN 146 (Rogier), inv.nr. 50 [Drielsma].

¹⁰¹ Zie noot 92, haar verslag voor Prof. Rogier en zie ook: RAN OSAN pd 17759, Drielsma.

Joseph Gotlieb

De laatste als 'Jood' ontslagen Nijmeegse inwoner over wie we hier een korte opmerking willen maken is Joseph Gotlieb. Gotlieb, broer van Herman, Femia en Alexander Gotlieb, woonde in 1940 in Tiel en werkte er als docent aan de hbs. Ook hij werd er in november 1940 geschorst en vervolgens in maart 1941 ontslagen. Na de schorsing zamelt een groep leerlingen nog geld in om hem een cadeau te kunnen aanbieden. Joseph schrijft nog een bedankbrief maar de initiatiefnemers worden dan door de directeur W. Beekman voor even geschorst.¹⁰² In april 1941 verhuisde Joseph naar Nijmegen, waar hij introk bij zijn ouders en zijn broers op de Van Oldenbarneveltstraat 43. In februari 1942 startte in Arnhem het Joods Lyceum aan de Marktplaats; hij werkte er als enige docent uit Nijmegen. In september 1942 duikt hij onder, terwijl om hem heen een groot deel van zijn familie wordt opgepakt.

¹⁰² Zie: Tjeerd Vrij, *Bittere tranen: Jodenvervolging in Tiel en omgeving*, Laren 2010.